

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KALKINMA PLANLARI VE KALKINMA PLANLARINDAKİ SÖYLEM DEĞİŞİKLİKLERİ *

Onur ÇELİK¹

Sibel ÇETİNER²

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 21.06.2019

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 08.07.2019

Özet

Türkiye ekonomisi değişen dünyaya uyum sağlamak amacıyla çeşitli politikalar üretmiş ve uygulamaya çalışmıştır. Zaman içerisinde temel söylemi ve uygulama biçimi farklılıklar gösteren politikalar 1930'lu yıllarda devletçi, 1950'li yıllarda liberal şekilde oluşmuş, 1960 sonrasında planlı kalkınma biçimini almıştır. Bu dönüşümlerle ciddi ivme kazanan ekonomi küresel etkiyi barındırarak 1980 sonrasında liberal yapıya dönüşmüştür. Dönüşümler, Türkiye ekonomisinin bugünkü iktisadi kimliğinin belirmesinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada Türkiye ekonomisindeki kalkınma hamle ve planlarının incelenmesi, hedeflerinin ortaya konulması ve karşılaştırılması amaçlanmıştır. Çalışmanın içerdiği kalkınma hamle ve planlarının incelenmesi sonucunda, kalkınma planlarının toplumun refahını artırmaya yönelik etkiler yarattığı ve nitel hedeflere evrildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Türkiye Ekonomisi, Kalkınma Planları.

JEL: G28, O11.

DEVELOPMENT PLANS IN TURKISH ECONOMY AND CHANGES ON THEIR DISCOURSES

Abstract

The Turkish economy has developed various development policies for the purpose of adjusting the changing world and tried to apply them. Those policies, whose discourse and implementation method varied over time, formed a statist policy during 1930s, a liberal policy in 1950s and a planned development in 1960s and later. The economy which gained a serious momentum with these transformations turned itself into a liberal economy after 1980 through the global influence. These transformations played important role in the determination of the economic identity of the Turkish economy. In this study, it is aimed to reveal and compare the development plans in Turkey Economy. Targets of changing development plans, researched in this paper, according to our results, indicate a social wealth increasing effect and evolved into qualitative objectives.

Key Words: Development, Turkish Economy, Development Plans.

JEL: G28, O11.

* Bu makale, 28-30 Eylül 2018 tarihleri arasında Kayseri'de gerçekleştirilen 2. Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildiri den türetilmiştir.

¹ YÖK 100/2000 Bursiyeri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, celik.onur027@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5990-6128.

² YÖK 100/2000 Bursiyeri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, sibelscetiner@hotmail.com, ORCID:0000-0002-3616-9946.

1. Giriş

Kalkınma, her ülkenin yerli ve/veya yabancı kaynaklar ile ulaşmayı istediği hedeflerin başında gelir. Birçok iktisadi olgu ile doğrudan ve yakın ilişki içerisinde bulunan bu amaç, tarihi süreç içerisinde birçok değişime uğramış ve çeşitlenmiştir. Ekonomilerin iç dinamiklerinin yetersiz kalması, belirli bir sürükleyici sektörün bulunamaması, gerekli uzmanlaşmanın sağlanamaması ve birçok iktisadi kısıtlamanın sonucu olarak gerçekleşen düşük milli gelir seviyesi, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel problemi olan tasarruf açığını da beraberinde getirmiştir.

Düşük milli gelir ve yetersiz tasarruf seviyesi çift yönlü nedensellik ilişkisi içerisinde yer almaktadır. Düşük milli gelir ve yüksek tüketim oranı, gelirin çok düşük bir kısmının tasarruflara ayrılabilmesi sonucunu doğurmaktadır. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde gözlenen bu durum, bahsi geçen ekonomilerin temel harcamalarının zorunlu ihtiyaçlar olmasından kaynaklanmaktadır. Ek olarak, düşük gelir, düşük tasarrufları oluştururken, elde edilen düşük tasarruf düzeyi gerekli emek-sermaye oranını sağlayamadığından yeniden düşük milli gelir ile sonuçlanabilmektedir. İlgili bölümlerde daha detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz kalkınmanın önündeki kısıtlar ve ona sebep olan nesnel ve öznel gerçeklikler, politika yapıcılar tarafından düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda gerekli sermaye birikimine, ekonomik büyümeye, içsel dinamikleri harekete geçirecek ve bunu sürekli hale getirecek ivmeye ulaşabilmek için farklı dönemlerin farklı iktisadi uygulamalarının olduğu görülmektedir. Bu uygulamalar her ekonominin kendi öznel koşulları ile oluşmuştur. Gelişmekte olan bir yapı ile Türkiye ekonomisi gerekli politika ve uygulamaları uzun yıllardır hayata geçirmeye çalışan ekonomilerdendir.

1963 yılında ilk kez planlı bir kalkınma politikasını oluşturan Türkiye ekonomisi, günümüzde, nicel ve nitel yönleri ile dönüşüm yaşamış planlı kalkınma politikasını sürdürmektedir. Bu durum ekonomi bilimindeki değişim/dönüşüm ile ilgilidir. 1929 yılında yaşanan kapitalist düzenin ilk ve en büyük krizi sonrası 1930'lu yıllardaki devletçi politikaların gereği olarak sektör bazında kalkınma planı sürecini yaşamış Türkiye ekonomisi özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası yaşanan değişim rüzgarına entegre olmaya çalışmış ve ilerleyen süreçte gerekli iktisadi hamleleri yapmaya çalışmıştır.

Konjonktürel ve yapısal değişimler, gerekli hedef ve uygulamaların beslendiği asıl kaynak olmuştur. Bahsetmiş olduğumuz nicel ve nitel dönüşümler ifadesi bununla ilgilidir. İlk planlı kalkınma planından başlayarak günümüze kadar gelen süreç içerisinde görülecektir ki; söylem, nicel hedeflerden nitel hedefleri içeren bir çizgiye eğilmiştir. Sanayi sektörünün geliştirilmesi için oluşturulan sanayi planları, planlı kalkınmaya geçişin en önemli hedef göstergelerinden olan sanayi sektörünün ekonomi içerisindeki payı ve kalkınmanın hangi kanal ile sağlanacağı sorusu genel temalardır. Kalkınma planları ile ilgili önceki çalışmalar incelendiğinde, yapılan çalışmaların genel itibarıyla tek bir kalkınma planına ışık tuttuğu görülmektedir. Bu çalışma ile farklı kalkınma planlarının buldukları dönemin şartlarıyla ilişkisinin ortaya konulması ve kalkınma planları arasındaki geçiş süreçlerinin daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir.

Çalışmada planlardan genel hatlarıyla bahsedilirken, şu ana dek yalnızca değişen dünyanın yarattığı dışsal etkilerden söz edilmiştir. Türkiye ekonomisinin yaşadığı köklü iktisadi dönüşümün yanında Türkiye'de sürece paralel olarak meydana gelen birçok siyasi evrim görülmektedir. Siyasi istikrarın sağlanamaması, kısa süreli hükümetler, toplum ve hukuksal baskı ve bunalımlar, toplumsal ayrışmalar vb. gelişmeler meydana getirilecek iktisadi hedeflerin gerçekleştirilmesine doğrudan etki etmektedir. Bu yüzden, kalkınma politikalarının doğru incelenmesi ve yaşamış olabileceği hedef ve söylem değişikliklerine ulaşabilmek için dönemler arası farklılıkları dikkate almak önemli olacaktır. Bunu yaparken farklı yıllarda oluşturulan nicel ve nitel hedefler 1963, 1980 sonrası yıllar için ilk, 2000'li yıllar için son iki kalkınma planına ışık tutularak değerlendirilecektir.

Bu çalışmada, daha önce elde edilmiş çeşitli kaynaklardan, birincil ve ikincil kaynakların meydana getirdiği nicel ve nitel sonuçlardan yararlanılacaktır. Çalışma, genel hatları ile farklı ana başlıklar altında olgunlaşacaktır. Bunlardan ilki, teorik anlamda kalkınma kavramının ne olduğu ile ilgili olacaktır. Kalkınmanın bir ekonomi için ne anlama geldiğini teorik olarak anlamak, sonraki bölümlerde işlenecek olan pratikteki kalkınmanın nicel ve nitel kanallarını besleyecektir. İkinci olarak, Türkiye ekonomisinde yer alan kalkınma hamle ve politikalarının nicel ve nitel yönleri ve temelde yer alan amaç, yöntem ve sonuçları ortaya konulacaktır. Sonuçlar ortaya konulurken, incelenen veriler planlardaki amaçlar ile kıyaslanacak, başarı durumları nesnel bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılacaktır. Son bölümde, hem ortaya konulan fikirler ve hem de arıtılmış durumlar birbirleri ile karşılaştırılarak dönemler arasında nasıl bir değişim yaşanmıştır, sorusuna cevap aranacaktır.

2. Kalkınmanın Teorik Anlamı

Her iktisadi dönemin ilgilendiği sorunlar birbirinden farklıdır. 1930'lu yıllarda incelenen konular öncesinde yaşanan krizin etkilerini minimize etmekle ilgili olurken, II. Dünya Savaşı sonrasında değişen koşul ve sistemler kalkınma kavramını ortaya çıkarmıştır. Bir zamanlar iktisadi gerekliliklerin sonucu olarak ekonomiler istihdam ve büyüme üzerine göreceli olarak daha fazla eğilirken yeni dönem, yeni kavramları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçten sonra büyümenin tek başına yeterli olmayacağı ve kalkınmanın daha öncelikli bir hedef olması gerektiği anlaşılmıştır.

Ekonomik kalkınma, yaşanan ekonomik ilerleme ve değişimleri ifade etmekle birlikte, insanoğlunun daha iyi/mutlu bir hayata kavuşma gereksinimini de kapsamaktadır. Yani, kalkınma sadece ekonomik koşullarla alakalı bir olgu değildir. İnsana ait bütün sıkıntıları, açlığı, hak ve özgürlükleri, eğitim ihtiyacı gibi yaşamla ilgili birçok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. (Gönel, 2010: 5).

Kalkınmanın nasıl gerçekleştirileceği konusu, literatürde oldukça geniş bir yer bulmuştur. Yapısal gerçekliklerle ilgili ortaya çıkan kalkınma teorilerinde genel olarak sektör bazında değişimler incelenirken, Walt W. Rostow (1960) kalkınmayı tarihsel açıdan incelemiştir. Diğer yandan kalkınmanın belirli bir stratejik düzlemde gerçekleşeceğini öngören stratejik teoriler yöntem açısından birbirleri ile farklılık göstermektedir. Bunları dengeli ve dengesiz kalkınma stratejileri olarak iki ayrı grupta inceleyebiliriz. Dengeli kalkınma stratejisinde Rosenstein-Rodan (1943), Nurkse (1952) ve Chenery (1960)'in görüşleri yer almaktadır. Dengesiz kalkınma stratejileri ise genel olarak Hirschman (1950), Streenten (1966) ve Perroux'un 1940'lı yıllarda ortaya koyduğu görüşleri çerçevesinde toplanmaktadır.

Analitik açıdan incelendiğinde; ekonomik kalkınma modelleri içerisinde Klasik (1776), Harrod-Domar (1939) ve Neo-Klasik (1956) Büyüme Modeli'nin öne çıktığı görülmektedir.

Rostow'un Tarihsel Büyüme Aşamaları Teorisi, geleneksel toplum, kalkışa hazırlık, kalkış, olgunluk ve kitle tüketim aşamalarından oluşmaktadır. Modelde, birinci ve ikinci aşamalar birbirleri ile yakın ilişki içerisinde. Modern gelişmelerin uzağında kalmış bir toplum yapısı ikinci aşamaya geçerken gerekli siyasi ve iktisadi koşullara da geçiş yapar. Sonraki aşamalarda ise önceki dönemin iyileşen şartları süreklilik ve artış göstermeye başlar. Belirli nicel hedeflerin bir araya gelmesiyle toplum ve ekonomi olgunluk aşamasına geçiş yaparak kitle tüketim/refah toplumu seviyesine yükselir. İktisaden emek vasıflı işgücü niteliği sergilerken sanayi ve hizmet sektörü ekonominin temel dinamikleri haline gelir (Taban ve Kar, 2015: 50).

Rodan (1943)'ın ortaya koyduğu teori, bir ekonomi için, kalkınma önündeki bazı engellerin giderilmesi üzerinedir. Talep darlığı ve yetersiz sermaye stoku bu engellerden bazılarıdır. Rodan, emeğin, emek faktörünün bol olduğu az gelişmiş bölgelerden sermaye yoğun bölgelere geçişle

bölgedeki kalkınmanın gerçekleşeceği görüşünü savunmuştur. Ayrıca gelişmiş ülkelerin tasarruflarının tasarruf açığı bulunan az gelişmiş ülkelere taşınması bölgedeki kalkınma için büyük itiş etkisi yaratacak ve dengeli bir kalkınma süreci başlatacaktır (Taban ve Kar, 2015: 66-67).

Dengeli büyüme fikrinin diğer yönü, ilerde yaşanması muhtemel sorunlara karşı sektörlerin dengeli ve birlikte büyümesi gerekliliği üzerinedir. ‘‘Dengeli büyümenin bu şekildeki ifadesi özellikle Ragnar Nurkse (1952) ve Arthur Lewis (1953) gibi iktisatçıların görüşlerinde yer almıştır. Örneğin, talep yaratılmasını baz alarak farklı sektörlerin büyümelerini dengeli bir biçimde gerçekleştirmelerini öneren Nurkse’nin yanında; Lewis de kapasite fazlalıklarından, israflardan kaçınabilmek için dengeli büyüme modelini savunmuştur (Kaynak, 2014: 378).’’

Hirschman (1950)’in dengesiz kalkınma ile ilgili söylemleri ekonomide var olan rekabet ortamının bir çıktısıdır. Hirschman’a göre ekonomideki yatırımlar, sektörler arasında dengesiz bir durum yaratacak şekilde olmalıdır. Böylece bahsi geçen rekabet ortamında gelişmiş sektörlerin yaratacağı pozitif dışsallık diğer sektörlerin gelişmesine yardımcı olacaktır. Yani, öncü sektörün var oluşunda kullanılacak alt ve diğer sektörler ve bu sektörün gelişmesi ile meydana gelecek gelir ve yeni talep durumu diğer sektörlerin gelişmesine katkı sağlayacaktır ve böylelikle kalkınma gerçekleşecektir. Hirschman, büyümenin gerçekleşebilmesi için dengeden vazgeçilebileceğini söyler. Bunun sonucu olarak, sermaye birikim hızının artacağını belirtir. Öte yandan; az gelişmiş ülkelerde büyüme kaynaklarının eksikliğiyle birlikte bu kaynakları birleştirecek araç ve kaynakların, karar vericiliğin de yetersizliği söz konusudur. Yani; az gelişmiş ülkeler etkin kaynak kullanımında yetkin değildirler ve bu sorunu ortadan kaldırmak için dengesiz büyüme zorundadırlar (Arslan, 2013:48).

Harrod-Domar Büyüme Modeli’ne göre, her ekonomi, yıpranan veya azalan yatırımlar için milli gelirinin belirli bir oranını tasarrufa ayırmalıdır. Ancak büyüme için net sermaye stokunu artıracak yeni yatırımlar gereklidir (Todaro, 1997: 72). Türkiye ekonomisi %7 büyüme hedefi için I. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda Harrod-Domar Büyüme Modeli’ni kullanmıştır. Bu modelin önemli iki değişkeni, sermaye-getiri katsayısı ve toplam tasarruf-yatırım oranıdır. Teknolojik duruma ya da üretim teknolojisine göre sermaye-getiri oranı 2,6 olarak belirlenen ekonomide hedeflenen büyüme için toplam milli gelirin %18,4’ü yatırımlara ayrılmalıdır (Kepenek, 2012: 145).

Son olarak bahsedeceğimiz Neo-Klasik Büyüme Modeli, ekonomideki büyümenin tasarruf ve yatırım ilişkisi ile gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Ekonomideki nüfus, sermaye aşınma oranı ve tasarruflar ile yaratılacak büyümenin belirli bir durağan nokta dengesinde tamamlanacağını öngörmüştür. Ancak sonraki yıllarda geliştirilen İçsel Büyüme Modeli -teknolojinin içsel kabul edilmesi- ile birlikte durağan denge durumunun üzerinde bir büyümenin mümkün olabileceği görülmüştür (Mankiw, 2010: 211-212).

3. Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Hamle ve Planları

Cumhuriyetin ilânından sonra Türkiye ekonomisi, hızlı bir dönüşüm içerisinde girmiştir. Ekonominin içinde bulunduğu yetersiz iktisadi koşullar, yapılması öngörülen politikaların temelini oluşturmuştur. 1923 sonrası dönem incelendiğinde liberal ekonomi anlayışının hâkim olduğu söylenebilir. Ancak; bu durum, ekonomi içerisinde kamu kesiminin varlığının tamamen soyutlandığı anlamına gelmemektedir. Cumhuriyet yönetimi bütçe denkleğini ‘‘tüm mali sistemin kilidi’’ saymaktadır (Kuruç, 2012: 273-274).

1923-1929 arası dönemde Türkiye ekonomisi, genel hatlarıyla özel girişimin teşvik edildiği ve devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlı olduğu bir yapıdadır. Dinamizmi oluşturacak gerekli kurum ve kuruluşların meydana getirilmesi bu yapının olağan sonuçlarıdır. Tüm bunlar, 1923-İzmir İktisat Kongresi’nin ilke ve inkılapları ile örtüşmektedir. Kongrenin amacı, savaştan yorgun çıkmış iktisadi

faktör ve birimlerin birbirini tanımaları, ihtiyaçların tespit edilmesi ve elde edilen sonuca göre, iktisat politikalarının belirlenebilmesidir. (Özçelik ve Tuncer, 2007: 255; Gökçen, 1998).

1929 yılındaki krizin yaşanmasından sonra, beliren ihtiyaçlar kamu kesiminin ekonomideki rolünü değiştirmiştir. Ekonomik anlamda ilişki içerisinde bulunan ülkelerin kendi içlerinde yaşamış oldukları buhran, yüksek işsizlik oranları ve tüm dünyada yaşanan liberal doktrinin başarısızlığı ve sonuçları, ekonomiye yön veren temel dinamiğin kamu kesimi olması sonucunu doğurmuştur. Başka bir deyişle, yaşanan gelişmeler Türkiye ekonomisi için 1930'lu yılların devletçi yapısını meydana getirmiştir. 1930-1939 dönemi iktisat politikaları korumacılık ve devletçilik esasında belirlenmiştir. Amaçları ve sonuçları açısından ise, bu yıllar, sanayileşme dönemi olarak nitelendirilebilir (Boratav, 2015: 59).

3.1. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları

Uzmanlaşma sürecini tamamlayamamış emek faktörü, eksik sermaye birikimi ve sanayileşme sürecine henüz geçememiş ekonomi koşullarında devletçi politikaların hedefi sanayi sektörü olmuştur. 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hayata geçmiş ve temel hedefleri itibarıyla sanayi sektörünün ekonomideki payının artırılması hedeflenmiştir. Türkiye'nin ilk planlı uygulaması olan bu plan, devletçi ekonomi anlayışının etkin olduğu bir konjunktürde ekonominin iç dinamiklerinin eksikliğine çözüm arayışı niteliğindedir. Dönemin temel doktrini, iktisadi başarının ancak planlı bir ekonomi politikasıyla gerçekleşeceği. Sonuç olarak planın meydana getirdiği çıktılar incelendiğinde hedeflenen başarıya ulaşılabildiği görülmektedir. Bu hedefler planın öngördüğü zaman aralığının öncesinde tamamlanmış ve böylece Türkiye ekonomisi ilk başarılı kalkınma hamlesini gerçekleştirmiştir. Hayata geçirileceği dönemde başlayan savaş nedeniyle, ikinci dönem sanayi planı uygulanamamıştır.

3.2. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesi Türkiye Ekonomisinin Değerlendirilmesi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte tüm Dünya'da yeniden inşa dönemi başlamıştır. Avrupa'da ortaya çıkan yeni iktisadi anlayış Türkiye ekonomisini yakından ilgilendirmiştir. Büyük yıkımı yaşayan Avrupa'nın faydalandığı Marshall yardımları kapsamında Türkiye ekonomisinin liberal bir anlayış ile tarım ürünlerinde uzmanlaşmaya çalıştığı görülmektedir. 1930'lu yıllardaki devletçi politikaların meydana getirdiği planlama deneyimi ile birlikte 1974'de Vaner Planı tasarlanmış ancak; hayata geçirileceği uygun ortam oluşturulamamıştır. İlerleyen süreçte dengeden uzak makroekonomik verilere sahip olan Türkiye ekonomisi, değişen siyasi yönetim ile birlikte tarımda uzmanlaşmaya gitmiş ve 1950'li yılların başlarında ciddi büyüme rakamları yakalamıştır. Marshall yardımı doğrultusunda, hazine toprakları ve meraların ekime açılması, tarıma elverişli hava şartlarına, seferberlik sonrası genç erkek nüfus ve iş hayvanlarının tarıma dönüşü de dâhil olunca, tarım üretimi 1947-1953 döneminde yılda yüzde 10'un üzerine çıkmıştı (Kazgan: 2013: 69). Ancak devam ettirilemeyen büyüme rakamlarına kötü hava koşulları eklenince 1958 Krizi yaşanmış; dönem, ciddi bir siyasi buhran ile sonlanmış ve ekonomi 1963'te hayata geçirilecek ilk planlı kalkınma planına doğru bir seyir almıştır.

3.3. 1960 Darbesi Öncesi ve Sonrası Türkiye Ekonomisinin Temel Ekonomik Göstergeleri

Ekonomik istikrar ve iktisat politikası araçları, genelde iktisadi analizlerde dışsal kabul edilen siyasetten, yargıdan ve askeri kararlardan etkilenmiştir (Özsağır, 2013: 771). Kurumların aldığı kararların çıktılarını ortaya çıkan iktisadi veriler, darbe gibi yapısal etkilenmelere göre farklı seyir izleyebilmektedir. Darbenin aynı zamanda 1950 sonlarında yaşanan ekonomik sorunlara verilen tepkinin sonucu olduğu yadsınamaz. Milli Birlik Komitesi tarafından oluşturulan sivil hükümetin

Maliye Bakanı Ekrem Alican, katıldığı radyo programında bu konu üzerinde durmuş; çözülemeyen ekonomik problemlerden, bütçe açıklarından, yüksek enflasyondan ve dış ticaret zorluklarından bahsetmiştir (Milliyet Gazetesi; Dağdemir ve Küçükkalay, 1999: 6).

Tablo 1. Türkiye Ekonomisinin 1955-1964 Dönemi İçin Seçilmiş Makro Ekonomik Göstergeleri

Türkiye	İhracat (Milyon\$)	İthalat (Milyon\$)	İhracat/İthalat	Cari İşlemler Dengesi	Enflasyon
1955	313	498	%62.9	-177	%12.2
1956	305	407	%74.9	-75	%9.9
1957	345	397	%86.9	-64	%11.9
1958	247	315	%78.4	-64	%15.8
1959	354	470	%75.3	-145	%24.4
1960	321	468	%68.6	-139	%5.2
1961	347	510	%68	-170	%1.6
1962	381	622	%61.3	-242	%3.4
1963	368	688	%53.5	-300	%7.9
1964	411	537	%76.5	-109	%1.2

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Türkiye İstatistik Kurum verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur,

Tablo1 incelendiğinde, genel olarak 1955-1964 döneminde ele alınan ekonomik göstergelerin seyrinde yaşanan dalgalanmalar dikkat çekmektedir. Söz konusu dönemde, ihracatın ithalatı tamamen karşılamadığı ve bu nedenle oluşan dış ticaret açığının da özellikle, 1958- 1963 yılları arasında ciddi bir şekilde arttığı görülmektedir. Bu dönemde, gerçekleşen enflasyon oranları yine dalgalanmalar göstermekle birlikte, 1958 yılında yaşanan krizin etkisiyle % 15.8 olan enflasyon oranı 1959 yılında % 24.4 seviyesine ulaşmıştır.

Türkiye ekonomisinde 1950'li yıllarda kamu harcamaları önemli oranda yükselmiştir. Yapılan kamu harcamaları vergi gelirlerindeki artışlarla karşılanmaya çalışılmış ancak; elde edilen vergi gelirleri kamu harcamalarını gidermekte yeterli olmamış, bu durum bütçe açığının artmasına neden olmuştur. 1960'lı yıllar itibarıyla bütçe dengesinde yaşanan iyileşme ile enflasyon oranı düşüş göstermiştir (Tatlıyer, 2017:181).

4. Kalkınma Planlarının Özellikleri ve İlk Kalkınma Planı

1950-1963 yılları arasındaki dönemin getirdiği şartlar ve baskılar Türkiye ekonomisi için planlı kalkınmaya geçişi hızlandırmıştır. Ekonomide görülen dış borcu ödeme zorlukları ve yüksek enflasyon ekonomi için kararlı bir dengeye gidecek yöntemler oluşturulmasını gerektirmiştir. Sektör bazında nicel hedeflerin ortaya konulması ve gerçekleştirilebilmesi, ancak planlı bir kalkınma ile mümkün olabileceğinden oluşturulacak yöntemde sorunların piyasa tarafından otomatik mekanizma ile çözülmesi tercih edilmemiştir.

1963 yılında başlayan planlı dönem ve uygulamaları toplumsal ve ekonomik gerçeklikleri içerisinde barındırır ve daha bütüncül bir biçimde ele alır. Bu planlardan ilk dördünün ortak söylemi, olası düzenleme söylemlerine rağmen üretim tekniklerini veri kabul etmesi, ekonomide yıllık belirli bir oranda büyüme oranı yakalanması, sanayinin öncelikli sektör ve uzun dönemi kapsayan bir stratejinin parçası olmasıdır (Kepenek, 2012: 140-41).

On beş yıllık bir sürecin ilk parçası olan Birinci Kalkınma Planı öz itibarıyla, iktisadi olarak yıllık belirli bir büyüme oranı ve bu büyüme içerisinde gerçekleştirilecek sektörel büyümeyi hedef olarak belirlemiştir. Birinci Kalkınma Planı'nda belirtildiği üzere (T.C. Başbakanlık DPT, 1963: 33);

Onur Çelik, Sibel Çetiner
Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları ve Kalkınma Planlarındaki Söylem
Değişiklikleri

“Kalkınma planlarından birincisinde, Türk toplumunun elde etmek istediği sosyal ve ekonomik çıktılar, mevcut kaynakları içeren on beş yıllık bir süreç açısından oluşturulmuştur. Bu plânın sosyal hedeflerinin ve bunlar arasındaki önceliklerin tespitinde ve çeşitli sektörlerin gelişme programlarının hazırlanmasında 15 yıl sonunda beklenen sonuçlara göre hareket edilmiştir. Bu süreç içinde hedefler, Türkiye'nin istenilen düzeyde bir kalkınma yakalayabilmesi için gerekli beşeri sermayenin yetiştirilmesi, belirlenen büyüme hedefine ulaşılması, dış borçların ödenmesi, istihdam ile ilgili eksikliklerin giderilmesi ve bunların sosyal hedefleri dikkate alan bir üslup ile yapılması olarak listelenebilir.”

Yöntem itibarıyla zaten üretim yapısı olarak var olan tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli ve uyum içerisinde büyümesi seçilirken, sanayi ağırlıklı ekonomi anlayışının sonucu olarak bu sektör yatırımlarına başlanmış ve nihayetinde Kütahya Azot Fabrikası, Chrysler Sanayi Anonim Şirketi (1964), Ereğli Demir-Çelik işletmeleri, Arçelik Çayrova Tesisleri (1965) ve Northern Elektrik Telekomünikasyon Şirketi (1967) kurulmuştur. Hedeflenen büyüme oranları küçük sektörler için istenen düzeye ulaşmasa da, dönem içerisinde büyüme varlığını hissettirmiştir (Doğan, 2013: 217-218). Türkiye ekonomisi, 1963-1967 yılları arasında ortalama %6,65 oranında büyüme kaydetmiştir (The World Bank, 2018).

4.1.Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1979-1983

Türkiye ekonomisi 1980'deki askeri müdahale ile sosyolojik, kültürel ve siyasi alanlarda köklü dönüşümler yaşamıştır. 24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte tüm dünyada yaşanan değişime entegre olabilmek amaçlanmıştır. Bu entegrasyon Neo-Liberal İktisat anlayışının o yıllarda tekrar etki altına aldığı dünya ekonomileri için hayati önem arz etmiştir.

24 Ocak Kararları ilke olarak ‘fiyat mekanizmasını temel aldığından ve serbest piyasa ekonomisini savunduğundan, Neo-liberal bir anlayışı yansıtmaktadır. “Ekonomik kalkınmayı başlatmak” amacıyla alınan bu kararların özelliği, ülkede sanayinin gelişmesini sağlamak ve dış ticarete yönelmektir (Öztürk vd., 2008: 17). Genel olarak alınan kararlar şu üç madde ile ifade edilebilir (Tüleykan ve Bayramoğlu, 2016: 403):

1. Aşama: 1979-1983 yıllarını içeren Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 24 Ocak Kararları ile oluşturulan istikrar programı doğrultusunda, 1980 yılındaki darbeye kadar azınlık hükümeti, ardından askeri yönetim tarafından uygulanmıştır. Ancak bu uygulama sırasında ekonomi bürokratlarının hâlâ görevde olması sayesinde aksamadan devam edebilmiştir.

2. Aşama: 1984-89 dönemini kapsayan ikinci aşama, genel anlamda ekonomiyi, özelde ise mal ithalatını serbestleştirme sürecidir.

3. Aşama: Türk Lirasının dönüştürülebilirliği, daha serbest bir mal piyasası ve özelleştirme gibi konulara yönelik uygulamaların meydana getirildiği bu aşamada 1989 itibarıyla birçok uygulama tamamlanabilmiştir.

Dördüncü Beş-Yıllık Kalkınma Planı, hızlı bir sanayileşme ve buna kaynak sağlayacak; kurumsal düzenlemeleri, ihracatta önemli atılımları getirmektedir. Planın nihayetinde, kimyasal gübre, ilaç, bitkisel yağlar vb. birçok ihtiyaçlarını karşılayabilen bir Türkiye hedeflenirken, bunun ötesinde kayda değer bir mal satış hacmine ulaşabileceği öngörülmüştür (TBMM Başkanlığı).

Dördüncü Kalkınma Planı ile hayata geçirilmesi amaçlanan hedefler aşağıdaki şekilde sıralanabilir (T.C. Başbakanlık DPT, 1979: 656):

- İlerlemeyi sürekli ve istikrarlı olarak gerçekleştirmek
- Gelişmiş bir uzmanlaşma seviyesine ulaşmak
- Milli ekonominin öz yeterliliğini artırmak

Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları ve Kalkınma Planlarındaki Söylem Değişiklikleri

- İleri teknolojik düzeye erişmek ve iktisadi ve sosyal refahı teknolojik ilerleme ile senkronize etmek
- Türkiye'nin dış borçlarını ödeyecek duruma gelmesini sağlamak
- Yerli kaynakları dikkate alarak enerji konusundaki problemleri minimize etmek
- Ekonominin temelinde yatan eksiklikleri ortadan kaldırmak
- Çağdaş kazanımlara adapte olmuş ve ilerlemeyi destekleyecek ulaşım düzeni oluşturmak
- Uzmanlaşmayı, ulusal sanayinin ara mallan ve yatırım malları üretme oranını ve ihracata eğilimi artırmak
- Tarım sektöründe hızlı uzmanlaşmayı ve kabul edilebilir bir şehirleşmeyi tüm ülkeye yaymak
- Ulusal güvenlik sorununu iç ve dış politikalar ile değerlendirip çözmek.

Türkiye ekonomisi planın kapsadığı yıllar arasında %8'lik bir büyüme oranı yakalamayı hedeflemiş, ortalama %2,06 oranında bir büyüme gerçekleştirebilmiştir (The World Bank, 2018).

4.2. 1990'lı Yıllardan Dokuzuncu ve Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planına Geçiş

Türkiye ekonomisi 1990 yıllarda ciddi siyasi ve ekonomik bunalımlar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Uluslararası mali kurumların ekonomiye müdahil olması, etkin bir hukuksal ve siyasi sistemin belirlenmemesinin yarattığı dengesizlikler, ekonomiyi iktisadi ajanlar için kâr deposu haline getirmiştir. Krizlerin zayıflattığı siyasi yönetimin verdiği tavizler neticesinde çok ciddi kâr transferleri yaşanmış ve kamunun gelirinin önemli bir kısmı faiz ödemeleri için kullanılmıştır (Süslü, 2001: 4).

Var olan tasarruf ve sermaye birikimi yetersizliğinin üzerine kamunun ödemeler için ciddi borç yükü altına girmesi ülkeyi makro ekonomik istikrardan uzaklaştırmıştır. Ancak, "1990-1998 yılları arasında Türkiye'nin referans ülkelere (BRICS ve MINT ülkelerine) kıyasla en iyi iktisadi performansa sahip olması ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmıştır (Göcen, 2017: 66)."

Bu gelişmeler dâhilinde Türkiye'de, 1990'lı yıllar tamamlanmış ve yeni yüzyılın ilk yıllarına sarkan krizlerden sonra, 2002-2007 tarihleri arasında en istikrarlı dönemini yaşamakla birlikte daha dengeli bir ekonomi meydana gelmiştir. Değişen ekonomik ve siyasi dönemler, Türkiye ekonomisini kalkınma planlarında nicel ve nitel hedefler açısından sürecin doğal sonucu olarak dönüşüme uğratmıştır.

4.2.1. Dokuzuncu Kalkınma Planı

2007-2013 yılları arasında uygulanan kalkınma planlarının dokuzuncusu, çok ciddi değişimlerin meydana geldiği, rekabetin yükseldiği ve belirsizliklerin arttığı bir süreci kapsamaktadır. Küreselleşmenin tüm alanları etkilerken, bireyler, kurumlar ve uluslar için fırsatların ve risklerin arttığı bu dönemde bu plan, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda bütüncül bir yaklaşımla yaşayacağı değişimi ortaya koyan ana politika dokümanıdır. Bu kapsamda Dokuzuncu Kalkınma Planı, "İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB'ye üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye" vizyonu ve Uzun Vadeli Strateji (2001-2023) çerçevesinde hazırlanmıştır (Resmi Gazete, 2006: 1). Kamu, özel kesim, üniversite ve sivil toplum kuruluşları temsilcilerinin katılımı ile oluşturulan Özel İhtisas Komisyonları, bu planın hazırlıklarında son derece önemli bir işleve sahiptirler. Bu planın diğer planlardan farkı, 7 yıllık bir plan olarak hazırlanmış olmasıdır (Kurtoğlu ve Seferoğlu, 2011: 894).

Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde ekonomik büyüme ve diğer alanlardaki temel amaçlar şöyledir (Resmi Gazete, 2006: 1-2):

- Rekabet edebilirliği yükseltmek,
- Daha yüksek bir istihdam oranına ulaşmak
- Beşeri gelişim ve toplumsal birliği artırmak
- Gelişmiş bir bölge oluşturmak
- Kamu sektöründe verimliliği artırmak

Türkiye ekonomisi, 2007-2013 tarihleri arasında ortalama %4.14 büyümüştür. Bu büyüme oranlarına bakıldığında 2008 yılındaki finansal krizin yarattığı daralmanın büyüme oranı üzerinde etkili olduğu söylenebilir. 2002-2006 döneminde bu rakam ortalama %7 olmuştur (The World Bank, 2018).

4.2.2. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2014-2018

2007-2012 döneminde katma değer artışları, sanayi, tarım ve hizmetler için sırasıyla %3,7, %2,1 ve %4 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektörünün ekonomideki payının yükselmesi, uzun vadeli bir büyüme stratejisi için önem arz etmektedir. 2007-2012 yılları arasında, tüketim, dışa satım ve sabit sermaye yatırımları büyümenin dinamiklerini oluşturmuştur. Ancak; hedeflenen veriler küresel krizin etkileri nedeniyle yakalanamamıştır.

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın söylemine göre, özel sektör liderliğinde, kamu yatırımları, istihdam ve büyüme için dönemin önemli dinamiklerini oluşturur. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 20). Bu plan, genel hatlarıyla şu başlıklarla ifade edilebilir (Çağlar ve Acar: 2013, s: 4):

- a. Nitelikli insan, güçlü toplum
- b. Yenilikçi üretim, istikrarlı yüksek büyüme
- c. Yaşanabilir mekanlar, sürdürülebilir çevre
- d. Kalkınma için uluslararası işbirliği

Türkiye ekonomisi, 2014-2017 yılları arasında ortalama %5.4'lük bir büyüme oranına ulaşmıştır (The World Bank, 2018).

5. Sonuç ve Tartışma

Türkiye ekonomisi, maddi ve beşeri unsurları ile var olduğu günden itibaren dünyaya entegre olabilmek için çabası içerisinde olmuştur. Piyasalarda etkili olan iktisadi doktrinlerin önerilerini dikkate almış, hedefleri doğrultusunda uygulamalar ortaya koymuş ve bunlardan çoğu zaman kısmi başarılar elde etmiştir. 1946 sonrası İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte ekonomik sorunlara eğilen insanoğlu, gelişmenin yollarının ararken kalkınma kavramı ile tanışmıştır. İktisadi büyümenin tek başına bir gelişmişlik göstergesi sayılmaması, sosyal, beşeri, ekonomik ve kültürel anlamda başarıların bir araya gelmemesi durumunda kalkınmanın olmayacağı bu dönemin temel anlayışıdır. Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşümleri tarihsel olarak incelediğimizde bu durum daha anlaşılır hale gelecektir.

1920 ve 1930'lu yıllarda, liberal ve müdahaleci anlayışın uygulanması ekonominin dünyada esen iktisadi değişim rüzgârından etkilendiğini göstermektedir. Sanayi hamleleri, 1940-1960 dönemindeki bunalımlar, 1950'li yılların başlarında (iyi hava koşulları ve Kore Savaşı nedeniyle artan tarım ürünü fiyatları sayesinde) önemli üretim-hâsıla oranını yakalansa da dönem, kriz ve darbe ile sonuçlanmıştır. 1963 sonrası planlı kalkınma modeliyle ekonomide, %7'lik bir büyüme hedefi, sektörlerin ekonomi içerisindeki payını belirleme ve dengeli büyüme anlayışı ile yeni bir süreç başlamıştır. Hedeflerin hayata geçirilmesine yönelik yeni üretim tesisleri, teknik birikimi yüksek yapılar bir araya getirilmiş ve büyüme önemli oranda hissedilmiştir. 1980, yeniden piyasa sistemine dönüş

dönemine denk gelen kalkınma planında ise, Türkiye ekonomisi konjonktürün getirdiği değişimleri takip etme geleneğini sürdürmüştür. İlgili dönemde Türk Lirası'nın durumu göz önüne alınarak liberal politikalar izlenmiştir. Dışa bağımlılığın azaltılması, uzmanlaşma ve bunların toplumsal entegrasyonu önemsenmiştir. Dokuzuncu ve onuncu kalkınma planında, ilk kez belirgin bir şekilde iktisadi büyümenin yanı sıra, beşeri zenginlik ve sosyal dayanışmanın önemi vurgulanmıştır. Sosyal refahın artırılması için önemli kamu harcaması seviyelerine ulaşılmış ancak bunu yaparken bütçe disiplini göz ardı edilmemiştir. Ayrıca, Türkiye ekonomisi, kalkınma planların söylemlerinde nicel hedeflerden nitel hedeflere doğru yol almıştır. İlk planlarda matematiksel hedefler ön plandayken zaman içerisinde bu hedefler toplumun bundan etkilenme durumuna göre şekil almıştır.

Başka bir deyişle, son dönemlerdeki kalkınma planlarının, "halkın refahını düşürmeden gerçekleşecek bir kalkınma" hedefi içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Kalkınma politikaları kapsamında hayata geçirilen uygulamaların siyasi istikrarın olduğu dönemlerde hedeflerine çok daha fazla yaklaştığı görülmektedir.

Bu kapsamda, kalkınma planlarının hedefleri belirlenirken, siyasi ve toplumsal gelişmelerin ekonomi üzerindeki etkileri dikkate alınmalıdır. Çünkü iktisadi kalkınma, içerisinde hem fiziki, hem de beşeri sermayeyi içeren bir kavramdır. Bu nedenle çağın değişen sosyal ve ekonomik gelişmelerini dikkate almak, kaynakların etkin kullanımıyla birlikte hedeflerin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Arslan, G. (2013). Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(2), ss. 45-52.
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi*. (20. Baskı). İmge Kitabevi, İstanbul.
- Çağlar, E. ve Acar, O. (2013). Onuncu Kalkınma Planı Hakkında Bir Değerlendirme, Türkiye Politikaları Araştırma Vakfı, http://www.tepav.org.tr/upload/files/13763934217.Onuncu_Kalkinma_Plani_Hakkinda_Bir_Degerlendirme.pdf, 18.7.2018.
- Dağdemir, Ö. ve Küçükcalay, M. (1999). Türkiye'de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (3).
- Doğan, M. (2013). Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış, Marmara Coğrafya Dergisi, 28, ss. 211-231.
- Göcen, S. (2017), Türkiye'nin 1990-2015 Dönemindeki Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme, *Marmara İktisat Dergisi*, 1(1), ss. 61-76.
- Gönel, F. (2010). *Kalkınma Ekonomisi*. (1. Baskı). Efil Yayınevi, Ankara.
- Kaynak, M. (2014). *Kalkınma İktisadı*. (5. Baskı). Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kazgan, G. (2013). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. (5. Baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kepenek, Y. (2013). *Türkiye Ekonomisi*. (25. Baskı). Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kurtoğlu, M. ve Seferoğlu, S. (2011), Dokuzuncu Kalkınma Planı ve Teknoloji Politikalarına Eleştirel Bir Bakış, Akademik Bilişim'11 - XIII. Akademik Bilişim Konferansı, 2-4 Şubat, Malatya: İnönü Üniversitesi, http://ab.org.tr/ab11/kitap/kurtoglu_seferoglu_AB11.pdf, 17.7.2018.
- Kuruç, B. (2012). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*. (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Onur Çelik, Sibel Çetiner
Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Planları ve Kalkınma Planlarındaki Söylem
Değişiklikleri

- Mankiw, N.G., (2010). *Makroekonomi*. (1. Baskı). Efil Kitabevi: Ankara.
- Özçelik, Ö. ve TUNCER, G. (2007). Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(1), ss. 253-266.
- Özsağır, A. (2013). Askeri Darbe ve Müdahalelerin Ekonomik Performans Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 12(4), 759-773.
- Öztürk, Ş., NAS, F. ve İÇÖZ, E. (2008). 24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2), 15-32.
- Resmi Gazete (2006, Temmuz). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). 26215, 17.7.2018, <https://pbk.tbmm.gov.tr/dokumanlar/kalkinma-plani-9-genel-kurul.pdf>.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialization in Eastern and South-Eastern Europe, The Economic Journal, 53(210-211), 202-211.
- Süslü, B. (2001). Türkiye’de 1990 Sonrası İzlenen Faiz Politikası, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Bahar 2001, (3), ss. 1-18.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. 10.7.2018, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/9/plan1.pdf>.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1979). “Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı”. 16.7.2018, <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/6/plan4.pdf>.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (2013). Onuncu Kalkınma Planı. 7.17.2018, http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu_Kalk%C4%B1nma_Plan%C4%B1.pdf.
- Taban, S. ve Kar, M. (2015). Kalkınma Ekonomisi. (3. Baskı), Ekin Basım Yayın, Bursa.
- Tatlıyer, M. (2017). Türkiye Ekonomisinde Enflasyon ve Ekonomik Büyüme: 1950-2015, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi. ICMEP17 Özel Sayısı. ss. 173-188.
- The World Bank. World Development Indicators. 16.7.2018. <http://databank.worldbank.org/data/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators>.
- Tüleykan, H. ve Bayramoğlu, S. (2016), Türkiye’de 24 Ocak Kararları ile Başlayan Finansal Serbestleşmenin Günümüz İktisadi ve Mali Yapısına Yansımaları, The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 44. s.401-420, Spring II 2016, Doi: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3361>.
- Todaro, M. (1997). Economic Development. (6. Baskı). Longman, London and New York.
- Türkiye Cumhuriyeti Hazine ve Maliye Bakanlığı, 6.27.2019. <https://www.hmb.gov.tr/>.
- Türkiye İstatistik Kurumu, Temel Göstergeler, 6.27.2019. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, Tutanaklar. s.824. 16.7.2018. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t18/c039/b006/cs_180390060242.pdf